

*Довганич В. А.,**кандидат юридичних наук,**старший оперуповноважений в особливо важливих справах**Третього оперативного відділу (з дислокацією у м. Тернополі)**Територіального управління Державного бюро розслідування**розташованого у м. Львові, полковник ДБР*

ГЕНЕЗА СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. У статті досліджується складна взаємозалежність між правовою культурою та корупцією в Україні крізь призму історичних, соціокультурних і політичних чинників. Автор аналізує історичні передумови формування деформованої правової культури, зокрема вплив правових систем імперського періоду, радянської правової ідеології та пострадянських інституційних трансформацій. Зазначено, що недовіра до правових норм, толерантність до правопорушень і корупційна ментальність стали складовими сучасної правосвідомості. Наголошено на тому, що лише з 2022 року, під впливом екзистенційної загрози війни, в Україні відбувається якісна трансформація правової свідомості, актуалізуються нові цінності: гідність, справедливість, нетерпимість до корупції, відповідальність. Війна виступає каталізатором змін, формуючи новий тип правової культури, заснований на суспільному запиті на прозорість і підзвітність. Саме цей злам відкриває вікно можливостей для подолання історичної тягlosti корупційних практик і переходу до сталих демократичних інститутів. Висвітлено міжнародний досвід подолання корупції в державах із подібним історичним бекграундом (Грузія, Естонія, Словаччина) як можливі орієнтири для України. У статті обґрунтовується, що ефективна антикорупційна політика повинна базуватися не лише на зміні законодавства, але й на глибинній зміні ціннісної основи правової культури. Особлива увага приділяється ролі правової освіти, інституційної модернізації та активності громадянського суспільства як ключовим елементам нової демократичної моделі правової взаємодії. У роботі підкреслюється, що боротьба з корупцією потребує не технократичного підходу, а всебічного переосмислення взаємин між громадянином і державою, заснованого на принципах довіри, прозорості й солідарності. Автор робить висновок, що лише системна трансформація правової культури здатна забезпечити сталий антикорупційний ефект і сприяти формуванню правової держави в Україні.

Ключові слова: правова культура, корупція, правова свідомість, антикорупційна політика, історична спадщина, громадянське суспільство, інституційна модернізація, війна.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, Україна стикається з масштабними викликами у сфері формування правової культури та ефективної протидії корупції, які мають не лише соціально-економічну, а й глибоку історико-правову природу. Явища правового нігілізму, толерантності до правопорушень, низької довіри до судової влади та державних інституцій не

є випадковими або поодинокими, а мають системне походження, коріння якого слід шукати в багатовіковій історії правового розвитку українського суспільства. Протягом століть українські землі перебували під юрисдикцією різних імперій, що призводило до багатшаровості правових систем, дефіциту правової тягlosti, непослідовності в утвердженні інститутів права і правосуддя. У таких умовах правосвідомість формувалася не як результат вільної громадянської ініціативи, а як інструмент пристосування до чужих норм, що часто суперечили національним традиціям і цінностям.

Найбільш деструктивного впливу правова культура зазнала в радянський період, коли домінувала репресивна правова ідеологія, була ліквідована судова незалежність, системно порушувалися права людини, а корупція набула характеру легітимного механізму збереження лояльності у вертикалі влади. У пострадянський період, попри проголошення демократичних реформ, значна частина правових і соціальних установ зберегла риси патерналістської, квазілегальної моделі, в якій право часто виступає не гарантом свободи, а інструментом адміністративного контролю. Корупція ж продовжує існувати як соціально прийнятна практика, вплетена у щоденну взаємодію громадян із державою.

В умовах триваючої війни з російським агресором, проблема довіри до держави, утвердження верховенства права та викорінення корупційних механізмів набуває особливого значення. Від ефективності подолання цих викликів значною мірою залежить не лише внутрішня стабільність, а й міжнародна легітимність України як правової та демократичної держави. Саме тому наукова актуальність досліджуваної теми полягає у необхідності комплексного історико-правового дослідження становлення української правової культури, ідентифікації глибинних причин правового релятивізму та аналізу спадкових чинників корупції. Такий підхід дозволить не лише поглибити розуміння сучасного стану правової культури, а й окреслити обґрунтовані стратегічні напрями її трансформації в умовах національного відродження, деколонізації мислення та інтеграції до європейського правового простору.

Стан дослідження. Огляд теоретичної бази засвідчує міждисциплінарний характер вивчення проблеми правової культури та корупції, що охоплює правові, соціологічні, психологічні, культурологічні та управлінські підходи. Зокрема, роботи В. Гури [1], Л. Тімофєєвої [9] та І. Кушнарєва [5] свідчать про стійкий інтерес до типологізації корупції, її причин та взаємо-

зв'язку з політичним процесом і інституційною якістю влади. Психологічну компоненту корупційної поведінки глибоко аналізує О. Зарічанський, акцентуючи увагу на механізмах виправдання та толерантного ставлення до корупції в суспільстві, що безпосередньо пов'язано з деформацією правової свідомості.

В цілому, спільною тенденцією сучасних наукових підходів є розуміння корупції як багаторівневого феномену, що живиться зниженим рівнем правової культури, а її подолання можливе лише через системне оновлення цінностей, реформу інституцій і формування відповідальної громадянської свідомості.

Метою статті є історико-правове осмислення витоків сучасних проблем правової культури та корупції в Україні з метою виявлення їх генези, закономірностей формування та визначення орієнтирів для подолання правової деградації в умовах демократичної трансформації.

Виклад основного матеріалу. Правова культура як сукупність цінностей, знань, установок і моделей поведінки, що визначають ставлення індивіда та суспільства до права, є ключовим чинником формування правової держави [8, с. 41]. Водночас корупція – це системне, багатоаспектне явище, що охоплює як інституційну, так і поведінкову площину. Корупція є не тільки правопорушенням, а глибоко вкоріненим соціально-культурним феноменом (негативним феноменом). Саме недосконалість правової культури, зокрема відсутність поваги до закону, правовий нігілізм, толерантність до правопорушень і зневіра у справедливому правосудді, створює сприятливий ґрунт для виникнення і відтворення корупційних практик.

Корупція, у свою чергу, деформує правову культуру, підживляючи довіру до держави, норм права та правозастосовних інституцій. Між правовою культурою та корупцією існує двосторонній і взаємозумовлений зв'язок, у межах якого низький рівень правової культури сприяє зростанню корупції, а поширеність корупції поглиблює кризу правосвідомості. Цей замкнений цикл ускладнює модернізацію державного управління, гальмує розвиток громадянського суспільства та перешкоджає формуванню ефективної демократії.

Історичні передумови формування правової культури в Україні тісно пов'язані з тривалими періодами бездержавності, що зумовили слабку традицію правової автономії та інституційної безперервності. Впродовж XIX – початку XX ст. українські землі функціонували в межах чужих правових систем – імперій Габсбургів та Романових. Ці правові системи суттєво відрізнялися між собою. Російська правова система нав'язувала авторитарну, централізовану модель, де право було інструментом державного примусу, тоді як австрійське право в західноукраїнських землях хоча й залишалося бюрократичним, усе ж передбачало елементи правової участі. Це сприяло виникненню правового дуалізму – співіснуванню суперечливих правових орієнтацій, що фрагментували правосвідомість українського суспільства.

Унаслідок цього формувалася гібридна правова культура, позначена недовірою до правових норм, відчуженням громадянина від держави та низькою здатністю до правового самозахисту. У таких умовах право часто сприймалося не як умова справедливості, а як вияв зовнішньої сили, що породжувало правовий нігілізм і зумовлювало толерантність до правопорушень [4, с. 116]. Нерозвиненість традицій самоврядування й довіра не до формальних правових інститутів, а до неформальних практик сприяли поширенню корупційної поведінки.

Історичний спадок імперського домінування створив глибокі передумови для формування деформованої правової культури в українському суспільстві.

Однак, ключовим чинником, що вплинув на деформацію правової культури в Україні, була радянська правова спадщина. Саме остання сформувала специфічну правову свідомість, засновану на поєднанні правового нігілізму, патерналізму та адміністративно-командної дисципліни. Упродовж десятиліть, радянський режим використовував право не як інструмент забезпечення справедливості чи захисту індивідуальних прав, а передусім як засіб політичного контролю, репресій та ідеологічного впливу. Панування репресивної правової ідеології сприяло викривленому сприйняттю права не як гаранта свободи, а як знаряддя державного насилля [7, с. 52]. Такий підхід породив глибоку недовіру до правових норм і правозастосовних інституцій, які асоціювалися не зі справедливістю, а з покаранням і свавіллям.

У цьому контексті корупція не лише існувала як маргінальне явище, а інтегрувалася в саму структуру управлінської практики. В умовах надмірної зарегульованості, бюрократичного контролю та централізованого розподілу ресурсів, доступ до благ і послуг часто залежав не від правових процедур, а від неформальних зв'язків, хабарів і особистої лояльності. Така модель закріпила корупційні практики як один із «альтернативних» механізмів вирішення питань, які в межах офіційного права були ускладнені або заблоковані. Корупція стала не лише інструментом виживання, а й соціально прийнятною нормою, яка забезпечувала певну гнучкість у жорстко централізованій системі.

Окрім того, радянська правова система цілеспрямовано знищувала або маргіналізувала інститути, здатні формувати альтернативну правову культуру – незалежне судочинство, адвокатуру, вільну юридичну освіту. Суд був фактично інструментом партійного контролю, а не незалежним арбітром, що остаточно підірвало довіру до правосуддя як такого. В умовах, коли верховенство права не визнавалося як цінність, а право розглядалося як вираження «революційної доцільності» або інструмент диктатури пролетаріату, формувалася правосвідомість, позбавлена уявлень про індивідуальні права, законність і правову відповідальність держави перед громадянином.

Отже, радянська правосвідомість не лише не перешкождала поширенню корупції, а навпаки, легітимізувала її на рівні повсякденних практик. Це призвело до того, що в пострадянський період ця спадщина виявилася надзвичайно міцною й продовжує впливати на правову культуру, спричиняючи гальмування реформ, недовіру до держави та правових інститутів, а також відтворення корупційних моделей у нових формах. Відтак, осмислення радянської правової спадщини є необхідною передумовою для формування нової, демократично зорієнтованої правової культури в Україні.

На нашу думку, пострадянський період тривав саме до 2022 року, тобто до часу повномасштабного вторгнення, коли в українському суспільстві відбувся свідомісний перелом. Вважаємо, що саме повномасштабне вторгнення, призвело до того, що потреба формування нової системи правових цінностей, стала не викликом часу, а потребою збереження державності.

Назагал, впродовж 1991–2022 рр. варто виокремити декілька етапів впроовж яких відбувалася трансформація правової культури і відповідно розуміння корупції. Так, впродовж почат-

кового етапу (1991–2004 рр.) мало місце формальне оновлення нормативно-правової бази, ухваленням Конституції України та непослідовні спроби запровадити принципи верховенства права. Однак відсутність глибинних змін у правосвідомості, збереження адміністративного мислення та толерантність до неформальних практик зумовили гальмування реформ. У період після Помаранчевої революції (2005–2013 рр.) відбулися певні кроки у напрямку демократизації, але вони залишилися поверхневими, оскільки інституційна слабкість та політична корупція продовжували визначати характер взаємодії між громадянином і державою. Черговий етап, що розпочався Революцією Гідності (2014–2021 рр.) започаткував більш активну фазу боротьби з корупцією, створення спеціалізованих органів (НАБУ, НАЗК, ВАКС), розвиток громадського контролю та євроінтеграційний курс. Проте стійкість корупційної ментальності, вибірковість правозастосування і фрагментарність реформ свідчили про незавершеність трансформації правової культури.

І тільки з 24 лютого 2022 р., в умовах екзистенційної загрози зросло усвідомлення значущості права, національної гідності та довіри до демократичних інститутів, розпочалася трансформація правової культури і правової свідомості. Війна актуалізувала потребу в очищенні правової системи, зміцненні інституційної доброчесності та формуванні нової правової культури, в основі якої – відповідальність, солідарність, справедливість і нетерпимість до корупції як загрози самому існуванню держави.

Якщо загалом говорити про період 1991–2022 років, то Україна формально відмовилася від авторитарної моделі державного управління та репресивної правової системи, започаткувавши курс на лібералізацію, демократизацію й інтеграцію у європейський правовий простір. Однак трансформація інституційного ландшафту не супроводжувалася глибинною зміною правової свідомості, яка залишилася значною мірою закоріненою в радянських уявленнях про право, державу та громадянина. Як наслідок, у суспільстві утвердилася суперечлива модель, у якій нові правові форми співіснують із архаїчними й неформальними практиками [6, с. 19]. Переважна частина населення продовжувала сприймати право не як інструмент захисту, а як джерело потенційних загроз або бюрократичних обмежень, яких слід уникати чи обходити. Залишаючись номінально демократичними, державні інституції не змогли вибудувати ефективну практику правозастосування, що сприяло поширенню правового нігілізму.

Інституційна слабкість держави, низький рівень професіоналізму в державному апараті та відсутність механізмів реальної відповідальності зумовили широке відтворення тіньових практик, зокрема корупції. За відсутності стабільної судової системи, прозорих адміністративних процедур і належного контролю, корупційні схеми стали альтернативним механізмом прийняття рішень і забезпечення доступу до ресурсів. Це створювало ситуацію «двох правових полів»: формального (офіційного) і неформального (тіньового), де останнє часто домінувало в реальному житті.

Водночас період після 1991 р. засвідчив і специфічну еволюцію громадянської правосвідомості. У ній простежується глибока недовіра до державних органів, небажання дотримуватися правових норм за відсутності прямого примусу, а також готовність до «взаємовигідних» правопорушень. Такий тип свідомості умовно можна визначити як корупційну ментальність – вона не лише приймає корупцію як неминучість, а й активно її відтворює, сприймаючи хабар як обов'язкову «подяку», а не як

злочин [5, с. 78]. За таких умов правові реформи часто залишаються декларативними або обмежуються косметичними змінами, що не зачіпають глибинних соціальних структур.

Пострадянський період виявився амбівалентним: попри зовнішні ознаки правової модернізації, відбулося не подолання, а радше переосмислення й адаптація архаїчних правових практик до нових умов [3, с. 16]. Це зумовлює необхідність системного підходу до подолання корупції, який передбачає не лише зміну законодавства, але й глибинну трансформацію правової культури.

У сучасних умовах війна стала не лише фактором глибоких соціальних потрясінь, а й каталізатором трансформацій у сфері правової культури. Збройна агресія Росії проти України з 2022 року актуалізувала потребу не лише у фізичному захисті держави, а й у глибокому переосмисленні цінностей, на яких має ґрунтуватися правовий порядок. У суспільстві зростає запит на справедливість, прозорість і довіру до держави, що безпосередньо впливає на формування нової правової культури. Війна, попри її руйнівну сутність, актуалізувала солідарність, відповідальність, готовність до участі в спільному благоустрою. Особливо виразно це проявляється в зростанні громадянської активності: волонтерські ініціативи, спільний контроль за витрачанням бюджетних коштів, участь у місцевому самоврядуванні свідчать про поступову зміну моделі взаємодії між громадянином і державою – від пасивного спостерігача до відповідального співтворця.

Разом з тим, спостерігається парадоксальне поєднання зростаючої довіри до Збройних сил, волонтерського руху та вибіркової або нестійкої довіри до судової гілки влади, правоохоронної системи та політичних еліт. Це свідчить про глибоку аксіологічну кризу, яка залишається викликом на тлі демократичного оновлення. За умов високих ризиків корупції під час воєнного стану, зростає потреба в інституційній модернізації та чітких правилах прозорості. Ключову роль у цьому процесі відіграє не лише законодавча та адміністративна сфера, але й громадянське суспільство, критична маса якого здатна здійснювати ефективний контроль і формувати етичні стандарти поведінки [10].

Досвід низки держав із подібними історичними викликами підтверджує доцільність цього шляху. Наприклад, у Грузії після Революції троянд (2003 р.) було проведено масштабну реформу патрульної поліції, що базувалася на ціннісній трансформації та знищенні старих корупційних структур. Схоже мало місце й в Україні й також дало певні позитивні результати. У Словаччині боротьба з корупцією стала ключовим елементом інтеграції до ЄС і супроводжувалася підвищенням прозорості бюджетного процесу. Естонія, яка вийшла з радянського простору з подібною посттоталітарною спадщиною, досягла успіху завдяки впровадженню електронного врядування, системного громадського контролю та цифрової відкритості влади, що сприяло зниженню рівня корупції і формуванню довіри до інституцій [2].

В українському контексті шляхи подолання кризових явищ мають охоплювати кілька взаємопов'язаних рівнів. По-перше, потрібна аксіологічна трансформація правосвідомості: формування нової системи правових цінностей, в основі яких – гідність, свобода, відповідальність. По-друге, важливо забезпечити справжню інституційну модернізацію: реформу судової влади, забезпечення доброчесності державних службовців, механізми зворотного зв'язку між державою і громадянами. По-третє, критичне значення має правова освіта, яка не лише навчає нормам,

а й формує правову культуру як частину ідентичності. Нарешті, суттєвий внесок у переосмислення минулого та побудову майбутнього мають забезпечити культура пам'яті та інститути громадянського суспільства, які зможуть закріпити зміни на рівні колективної правової свідомості.

Висновки. Таким чином, аналіз історичних передумов, радянської спадщини та трансформацій пострадянського періоду дозволяє стверджувати, що деформована правова культура в Україні є ключовим чинником системної корупції. Формальна модернізація інституцій без глибинної зміни правосвідомості не дала очікуваного результату, корупційні практики й надалі залишаються елементом повсякденної взаємодії громадянина й держави. Водночас повномасштабне військове вторгнення 2022 р. стало каталізатором якісних змін, відкривши вікно можливостей для формування нової правової культури, заснованої на відповідальності, солідарності, гідності й нетерпимості до корупції. Цей процес неможливий без поєднання аксіологічного оновлення, інституційної реформи та розвитку громадянського суспільства. Досвід Грузії, Естонії, Словаччини підтверджує, що ефективна протидія корупції потребує одночасної роботи з правовими нормами, управлінськими практиками та ціннісними орієнтирами. Україна має унікальний шанс вийти з історичної тіні правового нігілізму, формуючи культуру справедливості та правозастосування. Подолання корупції не може бути суто технічним завданням – це насамперед питання зміни способу мислення, етичного вибору й колективної правової ідентичності.

Література:

1. Гура В. Корупція: поняття та види, причини виникнення. *Економічний аналіз*. 2022. № 2. Том 32. С. 73–81. DOI: 10.35774/есона2022.02.073.
2. Досвід впровадження електронного урядування на прикладі Естонії. URL: <https://surl.li/qbqywt>
3. Зарічанський О. Психологічні витоки корупції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2022. Вип. 2(16). С. 14–18. URL: <https://bpsy.knu.ua/index.php/psychology/article/view/324>
4. Зарічанський О.А. Психологічні тактики виправдання корупції. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2022. №2(9). С. 114–129. DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.114.
5. Кушнар'єв І.В. Ментальні основи політичної корупції в Україні. *Політичне життя*. 2018. Вип. 4. С. 77–82. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/4944>
6. Політична корупція: як розпізнати та подолати : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К. С. Давиденка. К. : Ейдос, 2016. 52 с.
7. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Монографія / За ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковлюка. Х.: Право, 2007. 246 с.
8. Скуріхін С. Морфологія і динаміка правової культури : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2020. 314 с.
9. Тимофєєва Л. Ю. Протидія корупційним практикам у євроінтеграційному контексті. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 3. С. 63–69. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_3/11.pdf
10. Формування негативного ставлення до корупції. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. URL: <https://surl.li/uatbwd>

Dovhanych V. The Genesis of Contemporary Problems of Legal Culture and Anti-Corruption Efforts Through the Lens of Historical Development

Summary. The article explores the complex interdependence between legal culture and corruption in Ukraine through the prism of historical, sociocultural, and political factors. The author analyzes the historical prerequisites for the formation of a deformed legal culture, particularly the influence of imperial legal systems, Soviet legal ideology, and post-Soviet institutional transformations. It is noted that distrust of legal norms, tolerance for violations, and a corruption-tolerant mentality have become integral parts of modern legal consciousness. It is emphasized that only since 2022, under the existential threat of war, a qualitative transformation of legal consciousness has occurred in Ukraine, bringing to the forefront new values: dignity, justice, zero tolerance for corruption, and responsibility. War serves as a catalyst for change, shaping a new type of legal culture based on a societal demand for transparency and accountability. This turning point creates a window of opportunity to overcome the historical persistence of corrupt practices and to transition to sustainable democratic institutions. The article highlights the international experience of fighting corruption in countries with similar historical backgrounds (such as Georgia, Estonia, and Slovakia) as potential reference points for Ukraine. It argues that an effective anti-corruption policy must be grounded not only in legislative reform but also in a profound transformation of the value-based foundation of legal culture. Special attention is given to the role of legal education, institutional modernization, and civil society engagement as key components of a new democratic model of legal interaction. The study underlines that combating corruption requires more than a technocratic approach—it necessitates a comprehensive rethinking of the relationship between the citizen and the state, grounded in principles of trust, transparency, and solidarity. The author concludes that only a systemic transformation of legal culture can ensure a sustainable anti-corruption effect and contribute to the formation of the rule of law in Ukraine.

Key words: legal culture, corruption, legal consciousness, anti-corruption policy, historical legacy, civil society, institutional modernization, war.